

ХҒТАР 17.07.41
Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2024-148-3-181-194>

Қашаған Күржіманұлының «Топан» дастанын Құран сүрелерімен байланыстыра талдау

Э.С. Сейсенбиева¹, Алиева З.А.²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

(E-mail: Elka1975@inbox.ru, janat2582@gmail.ru)

Аңдатпа. Қашаған Күржіманұлының бай мұрасын зерттеу ХХІ ғасырдағы қазақ ғылымындағы өзекті тақырыптардың бірі деп санаймыз. Себебі ХІХ ғасырдың кітаби ақынының шығармаларында қазақ ұлтының болмысы, тұрмыс-тіршілігі, болашаққа деген сенімін діннен көрініс тапқан. Зерттеудің мақсаты – ақын шығармаларының танымдық сипатын айқындайтын экзегетиканың қызметін зерттеу. Зерттеу нысанына «Топан» дастаны алынды. Адам бейнесін талдаудың ұтымды тәсілі - дін арқылы ашылған. Автор аллегория әдісі арқылы қоғамдағы адамдардың жақсы және жаман қасиеттерін сипаттаған. Ақын «Топан» дастанындағы адамдардың пиғылының өзгеруі, ақырзаман арқылы көрініс тапқан.

Бұл мақалада Қашаған Күржіманұлының «Топан» дастанын Құранның Мүрсәләт сүресімен ғылыми тұрғыда сараладық. Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеу бағыттары негізінен кеңестік кезеңде қалыптасып, орнығуы себепті әдеби мұрадағы дін негіздері ұдайы теріс, кертартпа бағыттар есебінде бағаланып отыруы мұраның таза ғылыми негізде танылуына елеулі кері ықпалын тигізді. Қазақ халқының тұрмыс қалпын ХІХ ғасырдағы саяси-әкімшілік, экономикалық, географиялық тұрғыдан осы күнге шейін бүктемесі жазылмай келе жатқан ХІХ ғасырдағы дін саясаты, рухани мәжбүрлі ахуал мәселесі бойынша туралы қазіргі кезеңнің зерттеу бағыттарын нақтылай түсуге септігін тигізетін толып жатқан деректер келтіріп, ауқымды заманалық тоқтамдар жасап отырған. Қазіргі кезде мұсылмандық ағартушылық мәселесі біршама ғылыми негізделіп, әлемдік тәжірибемен сабақтастық арналары айқындала түсіп отырғандығы байқалады. Осы негізде ақын Қашаған Күржіманұлының «Топан» дастанында қазақ өлкесіндегі ислам тарихы туралы ой-байламдарын тұтастай тану мәселелері де бой көтереді.

Түйін сөздер: Құран, дін, ислам, дәстүр, дастан, әдеби мұра, айтыс, толғау.

Түсті: 13.01.2024; Мақұлданды: 16.09.2024; Онлайн қолжетімді: 25.09.2024

Кіріспе

Зерттеу XIX ғасыр қазақ әдебиетіндегі экзегетикалық бағытта жүргізіліп отыр. XIX ғасырдағы діни қисса-дастандарға талдау жүргізу мәселесіне Кеңестік дәуірде идеологияның қысымы әсер етсе, Тәуелсіздік алғаннан кейін кеңінен зерттеу жүргізіле бастады. Қазақ әдебиеті тарихындағы экзегетикалық дәстүрдің көркемдік айрықшылықтары бойынша зерттеу барысында XIX ғасыр әдебиетінің зерттелу тарихы, ондағы басым бағыттар, қайшы тұжырым-тоқтамдар назарда болды. Бұл мақалада Қашаған Күржіманұлының «Топан» дастанына нақты ғылыми негіздеме мен Құран сүрелерінен салыстырмалы тұрғыда талдау берілген. Жұмыс XIX ғасыр қазақ әдебиетіндегі қисса-дастандарды діни тұрғыда зерттеуге, оның мазмұнын сипаттауда қолданылған әдіс-тәсілдердің мәнін анықтауға арналған.

XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің даму үрдістеріндегі діни негіздер ұзақ жылдар бойы идеология ықпалында бұрмаланып, біржақты ұғындырылып отырды. Мақалада кейінгі кезеңде осы бағытта жүргізілген мақсатты зерттеулердің нәтижелерін негіз ете отырып XIX ғасырдағы әдеби даму фактілерін дін желілері негізінде арнайы саралап, зерделедік. XIX ғасырдағы әдебиет үлгілерінде ислам дінінің, Шығыс әдебиетінің әсері басым. XIX ғасырдағы қисса-дастандарда Құран желісінің негізінде көптеген идеялар, сюжеттер, мотивтер көркемдік өріс түзді. Діни мазмұндағы дастандар тек араб-мұсылман әдебиетінен алынған тікелей аудармалар ғана емес, ұлттық әдебиетімізде шығыс әдеби үлгісінің әсерінен туындаған назира дәстүрінде де өрістеді.

XIX ғасыр ақындарының қазақ әдебиеті тарихындағы дәстүрлі бастауын арғы замандардағы мұсылмандық, түркілік негіздерден алатын адам баласының тіршілік мұраты, ізгілік, кісілік ұстанымдары аясындағы ғұмыр ғибраты; адамның балалық, жастық, есею, марқаю, қартаю кезеңдерінің қызық-қызуы, қымбат қимасы, кәріліктің сөніп бара жатқан әлсіз сәулесі болды, адамның Алла алдындағы парызы ауқымында тоқтамдар айтылған толғауларда мазмұн ашты.

Бастауын Құран Кәрім негіздерінен алатын мұсылмандық ағартушылық әдебиеттің ізгі рухани миссиясының қызметіне жегілген сөз өнерінің ұлы парызы қазақ әдебиетінің де айнымас бағдары болған. Әлденеше ғасыр жазба дәстүрі тоқырап, ауызша тараған, қайта жаңғырған жазу әдебиет үлгілерінде, жаңа жазба әдебиет жанрларында жасап өрістеген қазақ әдебиетінің бай тарихының барлық кезеңіне де дарыған.

Зерттеу материалдары және әдістері

XIX ғасырдың дүлдүл ақыны Қашаған Күржіманұлының «Топан» атты діни дастанына Қасиетті Құранның «Мүрсәләт» сүресімен салыстырмалы және жүйелі-құрылымдық талдау жүргізіліп, XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің елеулі даму арналарының бірі болған кітаби әдебиет мұсылмандық діни ағартушылық мұраттарына талдау жасау көзделді. XIX ғасыр қазақ әдебиетіндегі айтыс өлең, ән өлең, тарихи өлең, дәстүрлі толғау үлгілері, зар заман толғау өлеңдердегі даралық сипаттар, оларды туғызушы шығармашылық тұлғаларға қатысты зерттеу еңбектерде әдеби дамудың мұсылмандық ағартушылықпен

тамырласқан айрықшылығына баса мән беріп, тереңінен қозғауға мүмкіндік тапшы уақыттарда да әдеби мұраның дін негіздерімен сабақтастығы назарға алынып отырды.

Сондай-ақ ғылыми мақаланың нәтижелі болуы үшін жеке мәтіндік саралаулар жүргізу үшін тілдік-танымдық, экзегетикалық, әдеби герменевтикалық, салыстырмалы-тарихи, сипаттау, жинақтау әдістері қолданылды.

Қашаған Күржіманұлының «Топан» дастанының сюжетіне Құран Кәрімнің «Мүрсәллат» сүресімен салыстырмалы тұрғыда талдау жасай отырып, ХІХ ғасыр қазақ әдебиетіндегі діннің орнын және әдебиетке ықпалын анықтаймыз.

Нәтижелер мен талқылау

Мақаланың зерттеу нәтижесінде ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі діни дастандар ғылыми тұрғыда сараланып, өзіндік орнымен ерекшеленген Қашаған Күржіманұлының шығармашылығына талдау жасалынып, «Топан» дастанын Құран Кәрімнің «Мүрсәллат» сүресімен байланыстыра отырып салыстырмалы талдау жүргізілді. ХІХ ғасырдағы ақындар шығармашылығына Құран Кәрімнің мазмұны жай ғана еліктеуден енген жоқ, халықтың Ислам дініне, яғни Аллаға деген сенімінің нәтижесінде туды. Қазақ әдебиетінің тарихын экзегетикалық дәстүр негіздерінде зерттеу методологиясы енді-енді қалыптасу үстінде. Осы міндеттер белгілі бір кезеңнің тарихи ерекшелігі, туындаған саяси-әлеуметтік, рухани ахуал аясында дін негіздерін ұғындыру мұратында туған әдеби мұра үлгілерінің басты даму сипаттары тұрғысында арнайы зерттеулер мейлінше толымды, сан-тарап мағлұмат жинап алып, соны біртіндеп игеру міндеттері ауқымында саралау, ғылыми мәнде қисындау тәсілдерін айқындау, қалыптастыру бойынша жүргізілуі тиіс.

ХІХ ғасырдағы жыр дүлдүлінің бірі Қашаған Күржіманұлы – қазақ әдебиетінің тарихындағы үні заманаларға жалғасатын айтулы шығармашылық тұлға. Оның өлең, толғауларында өз дәуірінің өлмес күйі сөз болды. Ақын адам баласының бір ауыр кеселі, сараңдық туралы Құран Кәрімде айыпталатын сараңның қайталанбас образын ашып, тұңғыықта бұққан мешеулік сырын ашып айтты. Мал десе өлуге бар, қызығын өзгеге де қимай, өзі де көрмей салпылдап күн кешетін, көже ішіп күн көретін қарау сараңның кейпін соншалықты кемсітіп суреттеп көрсету ХІХ ғасыр әдебиетінде кездесе беретін шеберлік тәсіл демес едік. «Оразалы байға айтқаны» өлеңі қанмен біткен сараңдыққа үкім айтқандай. Баяғы Һарун байдың, жерге кіріп кеткенше сараңдығын жеңе алмаған Һарунның қазақ ішіндегі туысы. Адамзат тарихындағы тап басып танымау мүмкін емес типтік әдеби образдардың сараңдық категориясы бітеқайнастырған бір тұқымы.

Оразалы тозған тоқпақ жастанып жатып көз шырымын алады. Қырық шоқпақ жамау жабуы – төсеніш. «Байларға» өлеңінде ауқаттылардың арғы, түпбейнесіне ауыр әжуа бар. Қашаған ақынның «Аралбайдың жұбатуы» атты көңіл-қос өлеңі өмірдің тоқтамы жайлы тоқтаусыз төгіп айтқан тапқыр сөз.

«Замана халі» өлеңінде замана аясындағы бағдарын бұзған адам, діннен безгендер, алысып, арпалысып, бітісе алмай бітіп жүрген ағайын, ибадан ада жас буын, көптің харамнан нәпақа табуға ынтық көр көңілі зор қауіппен термеленген. Ақын аумалы-төкпелі заман халін күн орнынан ауып кеткендей сұмдықпен астастырады. Ақын өз

тұсындағы адам мінезінің осалдығына көндіге алмай шерленеді. Айтыс өлеңге де қайталанбас қолтаңба салған Қашаған ақын Нұрым ақынмен дін жұмбағын жасырып айтысқан екен. «Дүниенің басы неден жаралған» деген қарсыласының сұрағына қалжың қосып қойып, көсіліп жауап берген. Танымдық, тапқыштық, тағылымдық өрісі кең.

Қашаған астамшылық атты кеселдің зауалға кезікпей кетпесін айтуында арғыдан келе жатқан дін уағызынан құнар құяды.

Шөже деген бір торғай,
Ұясында жатқанда.
Көкті тіреп жатам деп,
Аяғын жатар көсіліп,
Қарға құсқа жолықса
Төрт бөлініп төс еті
Қанаты қалар кесіліп [1].

Астарлы шығарма. «Адай тегі» аңыз-хикаясында ақын дін тарихындағы ғайыптан жаралу желісіне ден қояды. Иmandылық, ізгілік, Алланың құдіреті, мұсылмандық парыз туралы ой төгеді. «Топан» дастанындағы құтырған құрт, азған адам, ысырап, бұзық ниет – адам баласының қашанғы жан жегісі, рухани кесапаты. Ауызша таралып, ауызша сақталған әдебиеттің бір пәрменді күші дін үгіті, кісілік дағдыларын сіңіру өнегесі, жан сақтау, жан байыту жан дамытудағы имандылық негіздері, Хақ жолын, хадис тағылымын дәріптеу бағытында өрістеген басым сипаттарында болды [2].

«Есқали сұпыға айтқаны» шығармасын да дін тағылымы, дін ақиқаты.

Шарғы жолы ұстаған сұпы болсаң,
Мейман жайлы көрмеп пе ең Бақырғандай.
Тәубам көп деп мақтансаң,
Барсисаны да құдай қарғаған,
Азғырып шайтан алдаған.
Бізді күнәсі көп деп боқтасаң,
Жүз кісіні өлтірген,
Жасына қаза келтірген,
Насуханы да құдай оңдаған [17,б. 260].

Домбыраны мінеген, қу тақтай деп сөккен Есқали сұпыға Қашаған дүние дін тарихынан тірек қойып сөйлейді.

Пайғамбарлар туғанда,
Бесік болған бұл ағаш.
Ибраһим Қағба салғанда,
Есік болған бұл ағаш.
Мұнаралы әр жерде,
Мешіт болған бұл ағаш [17,б. 261].

Қашаған ислам тарихындағы дін астары, ислам шарифаты туралы кең тартып, кеңістік ашып, кең шолып төкті.

Бұрынғы өткен заманда,
Болған екен көп ұрыс

Көп ұрыстың кезінде
Жәбірейіл жәннеттен
Алып келген төрт қылыш.
...Қынабына солардың,
Қап та болған бұл ағаш
Домбыраны күнә десеңіз.
Жиын менен тойдікі.
Ішегін күнә десеңіз,
Жұмақтан келген қойдікі.
Пернесін күнә десеңіз,
Есебі ол – пәннің он екі.
Құлағын күнә десеңіз,
Хазреті Біләлдің
Құлағы екен деседі.
Тиегін күнә десеңіз,
Шиеленген сыр шертеді [17,б. 261-262].

Қолдарынан мал тайса, тоңқаңдап намаз оқи қалатын байлар бейнесіне қаратып айтылған ащы, астарлы ақыл сөзі қазірде де ғибратына ұйытады. Көп нәрсеге көкірек көзімен қараудың рахаты бұйырмаған пенделік кембағалдықтан арылуға тартады.

«Даланың жыры, дананың сыры, сөздің сиқыры болмысына дарыған, халықтың жан-жүрегін, арман-тілегін құмарпаздықпен, керемет өнерпаздықпен толқындата толғаған, «өнерден дәулет жинаған» азу тісі балғадай, тілі мірдің оғындай айтқыштардың айтулысы, «арлан бөрісі» Қашаған жырау еді», деп ғалым С.Негимов пайымдағандай, халықтың арман-тілегін, басынан өткен қиындығын айта отырып, қандай істе де Аллаға шүкіршілік етуді естен шығармай жырлаған [3].

Қашаған Күржіманұлы 1841 жылы Түрікменстанның Ташауыз қаласының маңында дүниеге келген. Ақын жастайынан жетімдіктің, жоқшылықтың тауқыметін тартып өскен. Ақын өз өлеңдерінде сол заманның надан, дін бұзар, дүмше молдалары мен сараң байларын аяусыз мысқылдап өлеңдеріне қосып айтты. «Есқали сұпыға айтқаны», «Оразалыға», адамгершілік, ізгілік қасиеттерді ерекше дәріптеген, елдік пен ерлікті, халықтың мақсат-мұратын: «Ізім шайырмен айтысы», «Ізбасқа айтқаны», «Атамекен», «Топан», «Адай тегі», «Қарасай-Қази» дастандарында халықтың көне шежіресі мен тарихын, халықтың басына түскен үлкен қайғы-қасірет әкелген табиғат апаты туралы айтқан.

XIX ғасырдағы зар заман ақындары шығармашылығын зерттеуші ғалым Б.Омаров: «Оның «Топан» деген дастаны – асып-тасып, астамсу мен апатқа ұшыраудың ара қатынасын безбендеген шығарма. Топан суды қапталған бұл зауалдың себеп-салдары белгілі.

Қашағанның ақындық шешіміне ден қойсақ, «біреуді атадан, біреуді анадан, енді біреуді жалғыз қарадан айырған» топан судың басуы Алла тағаланың ескертпесі ғана» дегендей Қ.Күржіманұлы «Топан» атты дастанында табиғат апатын адамдардың жаман пиғылынан, Аллаға шүкіршілік, қанағат етпегеннен деп есептейді [4].

Бегім төре, нәніміз,
Сөзге құлақ салыңыз,
Айтқаныма менің наныңыз,
Тауқымет тартып тосыннан
Болмай отыр хәліміз [5].

– деп дастанның басында халықтың басына түскен тауқыметін айтады.

Ақын одан кейін өткен тарихқа көз жүгіртіп, қазақтың бұрынғы батырлары мен хандарының өмірін баяндайды:

Және бір жайды айтайын:

...Ноғайлының елінде,
Үш қиянның жерінде,
Ұзын аққан Еділде,
Ақ Жайықтың кеңінде
Талай хандар шалқыған.
...Менмендік тасқан шағында
Едіге ерді қорсынған
Тоқтамыс ханның елі де
Қапияда отқа шарпылған.
Бақыты баста тұрғанда
Кәпірдің жұрты қорықты
Орақ пен Мамай даңқынан [5].

الم نجعل الارض كفانا. احياء واموتا. وجعلنا فيها روسي شمخت واسقينكم ماء فرانا. انطلقوا الي ظل ذي
ثلث شعب.

«Жер бетін Біз кең-байтақ қылып, тіршілік атаулының ғұмыр кешіп, өліммен кезігетін мекені етіп жаратпадық па? Берік те нық етіп асқар тауларды орнатып, кәусар таза суымен сендердің сусындарыңды қандырмадық па? Осы нығметтерді жалған дегендер ол күні қасірет шегеді» [6]. Құран Кәрімде Алла адамға табиғат тіршілігіндегі барлық өлі және тірі затты қажетіне пайдалану үшін жаратқанын айта келе, оны тек жақсы, игі істерге жұмсап, Аллаға шүкіршілік етуді ұмытпауды да ескертеді.

Мынау Еділ мен Жайық, Жем екен, –

Бұл жетімдерге жем екен,
Жесірлерге кен екен,
Қасерлерге кең екен.
Шөбі малға май болар,
Аш-арыққа жәй болар,
Төрт түлігі сай болар,
Баға білген бай болар –
Қашаннан да бұл қоныс
Құтты болған жер екен [5].

Қашаған ақын дастанда қазақ жерінің көкорай шалғын, байтақтығын да Алланың берген сыйы деп, Аллаға күпіршілік етпей, тәубаға келуді айтады. Қашаған Күржіманұлы Аллаға шүкіршілік етпей, тәубаға келмеген хандардың басынан бағы тайғанын, айналасында болып жатқан келеңсіз жайларды былай деп жырлайды:

Алшы Ысмайыл, Қалусарыдан –
Бақыт бұлардан да арылған.
Басынан бақыт ауған күн
Патшалар да ауған тағынан,
Айырылған атақ-бағынан.
Мыңғырған малды байлардың
Қоңсысы кеткен жанынан.
Батырлар да өтті әруақты
Қанжығасы қанға малынған,
Бексауытын жамылған,
Дұшпаннан кегі алынған [5].

Жерінің шүйгін, малға жайлы, халықтың жағдайының жақсы болуы Алланың берген сыйы деп түсіндіреді. Ақын «Бір Алласын жад білген», Алланы есінен шығармаған деген мағынада қолданып отыр. Ақын дастанда осындай мамыражай халықтың ішіне іріткі салып, оның азып-тозуына себепші болған құтырған құрт туралы сөз етеді.

Құтырған құртты жеген торғай – бүркіт – балық – халық. Ақын халықтың азғындап, Аллаға шүкіршілік етпей кетуінің басты себебін де осы құтырған құрттан болғанын, халықтың бұзылғанын, оның артының жақсылыққа апармайтынын меңзейді. Арша ағашқа келіп қонған бір бозторғай құтырған құртты қағып жеп, құтырып, шарықтап жүрген бүркітке шапқан екен. Бозторғайды жем қылған бүркіт қағынып желденеді. Шүйлігіп, жойқын суда жүзген нән балыққа түседі. Жан қармаған нән балық бүркітті жұтып құтылады. Енді балық құтырып суға сыймай сандалып, жағаға ұрынды. Қайырлаған балықты ел жейді. Құтырған елдер бірін-бірі жеп, көп халық сөйтіп азайған екен.

Адам баласы имандылықтан кетіп, Алланың хақ жолынан тайып, күнәға бататын болса, ондай кесір-кеспаттың соңы ақырзаманға апаратынын Қашаған ақын дастанда құтырған құртпен сабақтастырады. Адам баласы қай уақытта, қай кезеңде болатынын болжай алмайтын ақырзаман туралы Құран Кәрімнің 77 «Мурсәләт» сүресінде айтылған.

والمرسلات عرفا. فالعصفت عصفاء. والنشرت نشرا. فالفرقت فرقا. فالملقيت ذكرا.

«Қайта-қайта жіберіліп жатқан аяттармен ант етемін! (Жалғанды жайпап өтетін орасан) дауылдай (жеңімпаз) аяттармен ант етемін! (Алланың әмірімен) бұлттарды (игілікке) айдаушы періштелердің атымен ант етемін! (Ақиқат пен жалғанды) ажыратушы періштелердің атымен ант етемін! (Алланың үндеуін) жеткізушілердің атымен ант етемін!» [6, б. 1047-1048]. Құран Кәрімнің бұл аяттары Алла апаратын тура жол мен имансыздардың жасаған істерінің сұрауы бар екенін айтады.

Ақын әуел баста Жем мен Жайықтың зәмзәм судай тұнық, құтты жер екенін, сол киелі жерді сырттан келгендердің, орыс отарлаушыларының ылайлап жүргенін айтады.

Құдайдан, көптен қыңбады –
Көңілдің қара зынданы.
Бұл арадан мал тапқан
Бір шүкірлік қылмады [5].

Патша үкіметіне бағынған қазақтың ел басқарған билері қалаға барып ояздарға сый-құрметі мен парасын беріп отырды. Сонымен қатар, оларға еліктеп арақ ішіп, темекі тартуды үйреніп, халықтың жиған-терген малын түкке тұрғысызға шашты. Ел бұзылып, береке-бірлік кетті.

Қалаға келген билері
Арақ ішіп елірді,
Кеудесі бұған семірді,
Папирасы шегулі.
Рәсуа болып иен байлық,
Әкімдер болды жебірлі,
Ысырабына қылған шөлірді –
Кепиетінен қорықпай,
Қыйсапсыз дәулет төгілді.
Етпеді шүкір-қанағат,
Тап болмай қайтсін ғаламат?! [5].

Ақын жойқын табиғат апатының болуы ақырзаманның белгісі ретінде ой толғап, заманының азып-тозуын, алапат су тасқынының алуын халықтың пиғылының бұзылуынан, қанағатсыздықтан дейді. Осы тұрғыда XIX ғасырдағы ақындар шығармашылығын жан-жақты саралап, зерделеген М.Әуезов: «Баяғыдан құбылып, бұзылып келе жатқан заман, өзге заман емес, ақыр заман екен. Бұл арада дін ұғымы мен ескі қазақ көзқарасы бір араға қосылғандай болады», - деген [7].

«Алла» деген – артық бақ,
Бұрынғы өткен заманнан, [5].

– деп ақын Қашаған Күржіманұлы заманының, адамның бұзылғанынан табиғаттың да өзгергенін айтады.

...Құтырынған бір құйын
Кетірді жаман ел күйін,
Қара дауыл соқты да,
Үй қирады бесінде.
«Келер, – деп – мұндай оқиға», –
Болмады жұрттың есінде.
Ғаламат болды айтқандай,
Жұма-ақшамның кешінде.
Таудай биік сеңдерді
Бұлтпен бірге көшірді [5].

Ақын дастанда қасиетті жұма күні, намаз уақытысында топан су басқанын айтады.

Алланың хақ жолынан безінгендердің, ақиқатты жалған деушілерлердің қасіреті туралы «Мурсәләт» сүресінде былай дейді:

اعنما توعد ونلوقع. فاذا النجوم طمست. واذا السماء فرجت. واذا الجبال نسفت. واذا الرسل اقتت.

«Шын мәнінде сендерге уәде етілген (Қиямет күні). Жұлдыздардың жарығы сөнген (күні). Аспан (күмбез) қақ жарылғанда. Таулар құлап, тозаңға айналып ұшқанда. (Алла) елшілеріне (үкімнің) дәл болатын күнін мәлімдегенде» [6,б. 1048-1049].

Құран Кәрімде көрсетілгендей, адам баласының есеп беретін күні болғанда, жақсылық пен жамандық ажырытылады.

...«Салих құлын бір Алла
От ішінде сақтар» деген сөз
Көнеден жеткен ақпар-ды.
Бітіне, бұзық көбейіп,
Хаққа қарсы іс қылғасын,
Қайсысын аман сақтар-ды?!
Ғаламат мұндай болғасын,
Тәңертең тұрып қараса,
Кейбіреу жетім-жас қалды,
Талайлар мұзға тапталды [5].

«Салих құлын бір Алла От ішінде сақтар» деген сөз, көнеден жеткен ақпарды» деп, ақын Аллаға қарсы іс-әрекет жасаған халықтың бұрын да жазаланғанын айтып отыр. Қашаған Күржіманұлы «Топан» дастанында бүкіл бір ауылды жалмаған апаттың сырын, табиғаттың ғана күші емес, адамның өзіне-өзі жасаған жамандығы, Аллаға шүкіршілік, қанағат етпегеннен Алланың берген қатал жазасы деп түсіндіреді. Оны дастанның мына жолдарынан байқауға болады:

...Құдайға жылап аһылап.
Ақыреттің қайығын
Бір мінгесін ылаулап,
Келмегің қиын қатынап.
Ізіңді бағып шайтан жүр,
Қалт жібермей бақылап [5].

Қашаған Күржіманұлы дастанның бұл жерінде адам баласының бұл дүниеде жасаған әр бір ісінің ақ пен қарасын, ақиқатын дәлелдеп беретін, есеп беретін күннің барын ұмытпауды айтады. Топан су басып, елдің астан-кестенін шығарған, алапатты адам баласының қисапсыз дүние жиған қанағатсыздығынан дейді. Ақын бұл жерде беймәлім әрі мәлім адресатпен сөйлесіп отыр. «Диалог арқылы көркем дискурстың басқа түрлері сияқты автордың ниеті, мысалы, кейіпкер тұлғасы ашылады. Әдеби шығармаларда кейіпкерлік сөйлеу автордың мінезін ашудың бірден-бір жолы болуы мүмкін. Осылайша, кейіпкерлердің диалогы арқылы шығарманың мәні мен автордың ойын түсінуге болады. Қарым-қатынастың іске асуы ретінде диалогтың маңыздылығы айқын болады» [8].

Құран Кәрімнің «Мурсәләт» сүресінде пиығылы нашар, қанағатсыз адамның, Аллаға тәубе етпегені туралы былай дейді:

كلوا و تمتعوا قليلا انكم مجر مون. ويل يومئذ للمكذبين. واذا قيل لهم اركعوا لا يركعون. ويل يومئذ للمكذبين. فباي حديد بعده, يومنون.

«Әй кәпірлер! Фәни жалғанда ішіп-жеңдер, азғана уақыт болса да, рақаттаныңдар, өйткені сендер күнәкарсыңдар! – делінеді. Ақиқатты жалған дегендер үшін, қандай қасіретті күн десеңізші бұл! (Құдайға) құлшылық жасап бас иіңдер десе де, (олар қырсығып), сіріскен күйі қалды. Ақиқатты жалған деушілер (әлден-ақ) қасіретте. Олардың көздерін (шындыққа) жеткізу үшін қасиетті Құраннан басқа қандай үндеу керек екен?» [6, б. 1053].

Мұндай заман түс болды.
Құдайдың кәрі тап келіп,
Садақаға шалғандай
Іскен менен піскенді.
Түн ортасы болғанда
Желдің беті бұрылған,
Бәлеге қашқан ұрынған,
Малынан пайда көрмеген
Қанағатсыз Қарынбай,
Барын «жоқ» деп құрынған.
Табалап оны қайтейін, –
Құдайдың торы құрылған?!
Өнеге үшін айтамын,
Кейінгі туған жас бала
Таймағай деп жол мен ырымнан.
Жұлдызды жадқа санасақ,
Хисап етіп қарасақ,
«Мың тасқанға – бір тосқан» –
Бар емес пе еді бұрыннан? [5].

«Жұлдызды жадқа санасақ» деп ақын дастанның бұл тұсында қазақ халқының бұрын айға, жұлдызға қарап ауа-райын, тіптен халықтың өткені мен болашағын болжағанын да айтып отыр. Дастанда берілген «жад» сөз» араб сөзі – *جاد* аудармасы – ес. Яғни, естен шығармау керектігін айтып отыр. Дастанда ауылдың үлкен ақсақалдары топан судың алдын болжап, алты күн бұрын айтып, ескертеді. Бірақ, оны ешкім құлақ асып елеп, ескермейді.

Құран Кәрімнің «Мурсәләт» сүресінде ақырзаманның болатыны туралы ескерту жасаған. Демек, ақиқатты, Алланы жалған деушілердің тартатын азабы мен жазасы бар деген сөз.

وما ادرنك ما يوم الفصل. ويل يوميز للمكذ بين. الم نهلك الاولين. ثم نتبعهم الاخرين. كذ لك نفع
بالمجرمين, ويل سوميز للمكذ بين.

«(Уа, Мұхаммед!) Ажыратушы күнге дейін деген (ұғым) саған нені білдіреді? Ол күні (ақиқатты) жалған дегендер үшін қасірет болады. (Осындай жауыздықтары үшін) бұрынғы қауымдарды жойып жіберіп едік. (Құдайдың құдіретіне күмән келтірсе), кейінгі ұрпақты да олардың соңынан жібереміз. Күнәкарлардың барлығын Бір осылай жазалаймыз. Сол бір (Қиямет) күні (ақиқатты) жалғанға шығарғандар қасірет шегеді» [б,б. 1049-1050].

Қашаған Күржіманұлы дастанның соңында топан судан аман қалған елін жұбатып, ертеңгі күннен, Алладан үміт үзбеуін айтады.

Кейіндегі бозбала,
Налымаңыз, шырағым,

Әлі де Құдай оңдаса,
Күндердің күні болғанда,
Көк дария көл болса,
Бай менен жарлы тең болса,
Суда – балық, қырда – елік,
Бәле-бәтер жоқ болса,
Диханшылық көп болса,
Талаптың күші сел болып –
Алладан болып кеңшілік,
Пендеден кетпей кемшілік,
Талабың еткен жөнделіп,
Кетерсіз-дағы ел болып...[5].

Құран Кәрімнің «Абаса» 80 сүресі мейірімді Алла барлық жаратушы иесіне барлық жағдай жасағанын яғни, ішуге тамақ, азық бергені туралы былай айтқан:

فلينظر الانسن الي طعامه. انا صببنا الماء صبا. ثم شققنا الارض شقا. فانبتنا فيها حبا. و عنبا و قضا. و زيتونا و نجلا. و حدايق غلبا. و فكهة و ابا. مثنعا لكم و لانعمكم.

«Адам баласы қандай тағамдармен қоректеніп отырғанына назар салмай ма? Соларды өндіру үшін Біз мол етіп жауын жауғызамыз. Одан соң жыртылып тырмаланған жерге дәнді дақылдарды, жүзім мен көкөністі, зәйтүн мен құрма ағаштарын, мол етіп бау-бақшаларды, жемістер мен жемшөптерді, өздеріңе және малдарыңа қорек болсын деп өсірдік» [6,б.1067].

Ақын келер болашақтан үмітіңді үзбе дей келе, кешірімді Алланың рахымының мол екенін айтады.

Қорытынды

XIX ғасырдағы қазақ әдебиетінің көп жанрлы, көркемдеу тәсілдері мол үлгілері бастауын мұсылмандық әдебиеттің даму дәстүрінен алды. Қазақ әдебиеттану ғылымында кейінгі кезеңде қалыптасып отырған өзекті зерттеу арналарының басым, басты тақырыбының бірі – осы экзегетикалық дәстүр болып отырғандығының факторлары мен шығармашылық негіздері мақалада нақтылы әдеби жанрлар, көркемдеудің дәстүрлі, тұрақты шарттары тұрғысынан қисындалып, сараланды.

Жыр дүрділі Қашаған Күржіманұлы дастандарында адамның өмірдегі мәні, адам тағдыры туралы, өлім мен өмірге, сол замандағы әлеуметтік қоғамға мән беру қажет екендігін астарлап айтқан. Ақын «Топан» атты дастанында елді топан су басып, ақырзаманның келуі, адамның жаман пиғылынан, Аллаға шүкіршілік етпеуінен деп толғайды. Алланың хақ жолынан кетіп, күнәға батып, имандылықтан безіну, адам баласын – ақырзаманға апаратын алапат апаттың бастауы орыс саясатының отаршылдық зорлық-зомбылығын көргені, елдің бұзылып, арақ ішуі, Алланың бар екенін мойындаймай, Исламның таза хақ жолынан бұрылуы деп түсінеді.

Қашаған Күржіманұлы өлең сөзде, өзінің айтулы айтыс, дастандарында зауал шақ, күнә мен жаза жайын, дін негіздерін айрықша шеберлікпен сипаттап жеткізді. Терең философиялық астармен үлкен мәселелерді өрбітіп айтқан ақын сол арқылы адамдарды имандылыққа, мейірімділікке, шүкіршілік етуге шақырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Жеті ғасыр жырлайды: ХҮ ғасырдан ХХ ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары [Мәтін]: үш томдық / құраст. Дүйсенбайұлы Е. - Алматы: Жазушы, 2004. - Т. 2. – 528 б.
2. Сейсенбиева Ә., Мәдібаева Қ., Бегманова Б. Қабан жырау шығармаларындағы экзегетикалық дәстүр // Ш.Уәлиханов атындағы КМУ Хабаршысы. - 2020. - №4(2). – Б. 212-219.
3. Негимов С. Қашаған шығармашылығы: Тарихилық. Деректілік. Көркемдік. Қашаған – сөздің дүлдүлі (ғылыми мақалалар мен арнау өлеңдер және айтыс мәтіні) / құрас. Жайлау Б.С. – Алматы: Жазушы, 2013. – 320 б.
4. Омарұлы Б. Зар заман поэзиясы. Генезис, типология, поэтика. – Алматы: Білім, 2000. – 368 б.
5. <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/> 18.07.2020.
6. Қасиетті Құранның мағынасы мен түсініктері / жауапты ред.: Ғабжалилов Х.М. – Алматы, «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2015. – 1158 б.
7. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Зерттеулер, оқулықтар, әдеби нұсқалар. 1924-1930. - Алматы: Дәуір; Жібек жолы, 2014. – Т. 4. – 456 б.
8. Сейсенбиева Ә., Бегманова Б., Аитова Ж., Тулебаева Қ., Мәдібаева Қ. Әдебиеттегі ұлттық салт-дәстүрді қолдану тілін анықтау негіздері // XLinguae. – 2022. - Vol. 15, issue 4. – 28-37 б.
9. Maroua, R. Әдебиетке негізделген курстардағы дискурстың сыни талдауы // Теориялық перспектива Еуропалық академиялық зерттеулер, VII(6), 2019 жылғы қыркүйек, 33-41 б.
10. Әуезова З.-А. Халық тарихын пайымдау: 1920-1936 жж. қазақ өткені туралы дискурс // Кіт.: Кеңестік шығыстану мұрасы / ред. М. Кемпер және С. Конерман. Ратледж, 2011. – 241-261 бб.
11. Күшкімбаева А., Дюсембина Г., Тутинова Н., Халимұллина Н. Халықтың когнитивтік моделінің ұлттық-мәдени дүниетаным ретіндегі тұжырымдамасы. Orsion, Año 35, Especial No.22 (2019): 440-453 ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385

References

1. Zheti gasyr zhyrlaidy: XY gasyrdan XX gasyrdyn bas kezine deingi kazak akyn-zhyraularinin shygarmalary: ush tomdyk [Seven centuries sing: works of Kazakh poets from the 10th century to the beginning of the 20th century] / kurast. Duisenbaiuly E. (Zhazyshi, Almaty, 2004, 528 p.) [in Kazakh]
2. Seisenbieva E., Madibaeva K., Begmanova B. Kaban zhyrau shygarmalaryndagy ekzegetikalik dastur [Religious tradition in the works of Kaban Zhyrau] // Sh.Ualikanov atyndagy KМУ Xabatshysy [Bulletin of KSU named after Sh.Ualikhanov], 4(2), 212-219, (2020) [in Kazakh]
3. Negimov S. Kashagan shygarmashylygy: Taruxulyk. Derektilik. Korkemdik. Kashagan – sosdin dulduli [Kashagan creativity: Historical. Documentary. Artistic. Kashagan is deaf to words] / kurast. Zhailau B.S. (Zhazushy, Almaty, 2013, 320 p.) [in Kazakh]
4. Omaruly B. Zar zaman poeziasy. Genesis, tipologia, poetika [Modern poetry. Genesis, typology, poetics] (Bilim, Almaty, 2000, 368 p.) (in Kazakh)
5. [Electronic resource] Available at: <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/> (Accessed: 18.07.2020) [in Kazakh]
6. Kasietti Kurannyn magynasi men tusikteri [The meaning and concepts of the Holy Qur'an] / zhauapti red. Gabzhalov X.M. («Alash» tarixi-zertteu ortaligy, Almaty, 2015, 1158 p.) (in Kazakh)
7. Auezov M. Shygarmalarynyn elu tomdyk tolyk zhinagy. Zertteuler, okulyktar. Adebі nuskalar [Fifty-volume complete collection of his works. Studies, textbooks, literary versions]. 1924-1930 (Daur, Zhibek zholy, Almaty, 2014, 456 p.) [in Kazakh]

8. Seisenbieva E., Begmanova B., Aitova Zh., Tulebaeva K., Madibaeva K. Adebiettedi ulattyk salt-dastyrdi koldany tilin anyktau negizderi [The basics of determining the speech of national traditions in literature]. *XLinguae*, 15 tom, 4, 28-37, (2022) [in Kazakh]

9. Maroua, R. Adebietke negizdekgen kurstardagy diskerstyn syni taldaу (Critical Analysis of Discourse in Literature-Based Courses) Teorialyk perspektiva Evropalyk akademialyk zertteuler [Theoretical perspective European academic research], VII(6), 33-41, (2019) [in Kazakh]

10. Auezova Z.-A. Xalyk tarixyn paiamday: 1920-1936 zh. Kazak otkeni tyrali diskys [Making sense of the history of the people: discourse 1920-1936. about the Kazakh past] // Kit.: Kenestik shystany murasy [Kit.: The legacy of Soviet Oriental Studies] / red. M.Kemper zhane S.Konerman, 241-261, (2011) [in Kazakh]

11. Kushkimbayeva A., Dyusembina G., Tutinova N., Halimullina N. Xalyktyn kognitivtik modelinin ulattyk-madeni dunietynym retindegi tuzhyrymdamasy [The concept of people's cognitive model as a national and cultural worldview] // *Opción*, Año 35, 22, 440-453, (2019) [in Kazakh]

Э.С. Сейсенбиева¹, Алиева Ж.А.²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

Анализ дастана Кашагана Курджиманулы «Потоп» с сурами Корана

Аннотация. Изучение богатого наследия Кашагана Курджиманулы является одной из важнейших тем казахстанской науки XXI века. Потому что в произведениях литературного поэта XIX века суть казахской нации, жизни, веры в будущее отразилась в религии.

Цель исследования - изучить функцию религии, определяющую познавательный характер произведений поэта. Предметом исследования стала дастан «Потоп». Рациональный способ анализа образа человека раскрывается через религию. Автор описал хорошие и плохие качества людей в обществе, используя метод аллегории. Изменение интересов людей поэт отразил в эпосе «Потоп», через конец света.

В данной статье мы научно сопоставили дастан «Потоп» Кашагана Курджиманулы с сурой «Мурсалат» Корана. В связи с тем, что научные направления истории казахской литературы в основном сформировались и утвердились в советский период, религиозные основы литературного наследия всегда оценивались негативно и противоречиво, что оказало существенное негативное влияние на признание наследия на чисто научной основе. Жизнь казахского народа в XIX веке с политико-административной, экономической, географической точки зрения, религиозная политика в XIX веке, духовно-принудительная ситуация, не зафиксированная до сих пор, дают много данных, которые помогут уточнить направления исследований текущего периода и сделать масштабные современные остановки. В настоящее время вопрос мусульманского образования в некоторой степени научно обоснован, и становятся ясными каналы преемственности с мировым опытом. На этой основе возникают проблемы понимания мыслей поэта Кашагана Курджиманулы об истории ислама в Казахском крае в дастане «Потоп».

Ключевые слова: Коран, религия, традиция, ислам, дастан, литературное наследие, айтыс, толгау.

E.S. Seisenbieva¹, Alieva Z.A.²

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

²*Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

Analysis of dastan Kashagan Kurjimanuly «The Flood» with the Surahs of the Quran

Abstract. The study of the rich heritage of Kashagan Kurzhimanuly is one of the trends in Kazakhstani science of the 21st century. that in the works of the literary poet of the 19th century, the essence of the Kazakh nation, life, developed very much in the future in religion.

The purpose of the study is to study the function of religion, which determines the cognitive character of the poet. The subject of the study was the dastan "Flood". The rational method of analyzing a person's image is revealed through religion. The author described the good and bad qualities of people in society using the method of allegory. The poet reflected the changing interests of people in the epic "The Flood", through the end of the world.

In this article, we scientifically compared the dastan "The Flood" by Kashagan Kurzhimanuly with the sura "Mursalat" of the Koran. Due to the fact that the scientific directions of the history of Kazakh literature were mainly formed and established in the Soviet period, the religious foundations of the literary heritage have always been evaluated negatively and controversially, which had a significant negative impact on the recognition of heritage on a purely scientific basis. The life of the Kazakh people in the 19th century from a political, administrative, economic, geographical point of view, religious policy in the 19th century, a spiritually forced situation that has not yet been recorded, provide a lot of data that will help clarify the directions of research of the current period and make large-scale modern stops . At present, the issue of Muslim education is scientifically substantiated to some extent, and the channels of continuity with world experience are becoming clear. On this basis, problems arise in understanding the thoughts of the poet Kashagan Kurzhimanuly about the history of Islam in the Kazakh region in the dastan "The Flood".

Keywords: Koran, religion, tradition, Islam, dastan, literary heritage, aitys, tolgau.

Авторлар туралы мәлімет:

Сейсенбиева Ә.С. – PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Алиева З.А. – PhD, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Seisenbieva E.S. – PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Alieva Z.A. – PhD, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).